

بازخوانی ساختار کالبدی بازار تبریز براساس نگاره مطراچی

آزیتا بلالی اسکویی^I، سپهر آمر^{II}، زهرا افشاریان^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/NBSH.2020.21177.2099

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۳۷۵-۳۵۱

چکیده

I. دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
II. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
III. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

شناخت شهر تاریخی تبریز، شهری که حکومت‌های مختلفی را به خود دیده و همواره مخزنی از آثار معماری و شهرسازی ایران بوده، می‌تواند ما را در دست‌یابی به اطلاعاتی مفید یاری رساند و این امر نیازمند شناخت ساختار آن است. بازار به‌عنوان عنصر حیات‌بخش شهر تبریز، جزو بدنه‌های اصلی شهر بوده و نقشی پررنگ در شکل‌گیری ساختار آن داشته است؛ لذا در پژوهش حاضر، در تلاشیم باهدف ایجاد زمینه‌ای جهت بازخوانی و حفاظت از آثار به‌جا مانده در بازار تبریز که جزو ضرورت‌های حفاظت از ساختار شهری است، علاوه‌بر بهره‌گیری از متون تاریخی و نقشه‌ها، با استفاده از نگاره مطراچی به‌عنوان تنها منبع تصویری از معماری و شهرسازی گذشته تبریز (که عناصر مختلف مورداستفاده در آن هم‌چون رازی سربه‌مهر مانده)، به شناسایی عناصر کالبدی بازار تبریز پرداخته، تا به پاسخی مناسب در این رابطه که، کدام‌یک از عناصر معماری و شهرسازی بازار تبریز در دست‌نگاره‌های مطراچی ترسیم شده‌اند؟ و عناصر موجود در راستای بازار در نگاره مطراچی دربردارنده چه مضامینی است؟ دست‌یابیم. با در نظر گرفتن مطالب فوق‌الذکر، پژوهش بر مبنای تحلیل محتوا صورت‌گرفته و از روش تفسیری-تاریخی بر پایه بررسی کتب تاریخی، نگاره مطراچی، وقف‌نامه‌ها، سفرنامه سیاحان، نقاشی‌ها و عکس‌ها و نقشه‌ها به‌دست‌آمده است. نتایج مطالعات شامل: اطلاعات نظری، نوشتاری و تصویری در ارتباط با بازار و برخی عناصر مهم معماری و با توجه به نگاره مطراچی، حاکی از آن است که، این نگاره یک نقشه ترسیمی از موقعیت بنا، با توجه به ویژگی‌های آن بوده و در این میان رنگ و صفت از ویژگی‌های شناسایی بنا است. در این نگاره، بازار به‌عنوان هسته اصلی شهر در بخش جنوبی قرار گرفته و دارای دو راسته شمالی-جنوبی و یک راسته شرقی-غربی بوده و بناهایی از جمله: مسجد جهان‌شاه (کبود)، مسجد استادشاگرد، مسجد جامع، مسجد حاجت، چهارمنار، مقبره دال و ذال و بازار قیصریه در آن رؤیت می‌گردد که، در قالب یک جدول ارائه شده و تحلیل‌ها براساس موقعیت کنونی بنا و موقعیت آن در نقشه و نگاره موجود، شرح بنا براساس کتب و ویژگی‌های بنا در نگاره مطراچی بیان شده است.

کلیدواژگان: ساختار بازار، نگاره مطراچی، عناصر کالبدی، معماری، تبریز.

مقدمه

آثار معماری و تاریخی هر شهری مانند شناسنامه آن شهر بوده و نشان‌دهنده هویت، قدمت و ویژگی‌های کالبدی آن شهر است؛ از این رو با شناخت و تحلیل مناسب آثار تاریخی می‌توان، نتایج خوبی از ساختار و سایر ویژگی‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و... یک شهر به دست آورد؛ از جمله شهرهای تاریخی می‌توان «تبریز» را نام برد. ساختار فضایی شهر تبریز به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای تاریخی ایران به دلیل قرارگیری در مرزهای جغرافیایی-سیاسی و نیز زلزله‌های بی‌شماری که همواره گریبان‌گیر آن بوده، هم‌چنان در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. براساس تحقیقات «یحیی ذکاء» از میان زلزله‌های متعدد روی داده در شهر تبریز، چهار زلزله در سال‌های ۲۴۴ ه.ق. / ۸۵۸ م.، ۴۳۴ ه.ق. / ۱۰۴۲ م.، ۶۷۱ ه.ق. / ۱۲۷۲ م. و ۱۱۹۳ ه.ق. / ۱۷۸۰ م. بیش از سایر زلزله‌ها بر اندام این شهر خسارت وارد کرده است (ذکاء، ۱۳۵۹: ۱۴۹). چنان‌که در معماری معاصر تبریز اطلاعات زیادی در مورد چگونگی ساختار فضایی تبریز در دسترس نیست. بازار تبریز به عنوان یکی از عناصر تأثیرگذار در ساختار فضایی تبریز حائز اهمیت بوده و جستار در آن، در معماری معاصر امری مهم تلقی می‌گردد.

شیوه‌های تحقیق بی‌شماری در جهت کاوش در ساختار پیشین شهر تبریز وجود دارد و نگاره‌ها به عنوان یکی از منابع معتبر تاریخی از بهترین شیوه‌های کسب اطلاعات در رابطه با معماری و مسائل مرتبط به معماری چون: مصالح، ساخت، قدمت و ساختار اجتماعی و... از بناها است. در طی سال‌های اخیر بسیاری از پژوهشگران با رجوع به این منابع تاریخی درصدد کسب اطلاعات مفید بوده‌اند، تا ما را هرچه بیشتر با معماری اعصار گذشته که امروزه به هر دلیلی فاقد دسترس هستند، آشنا سازند.

در این میان نگاره‌های به یادگار مانده از نگارگر «عثمانی»، «نصوح مطراقچی» در این زمینه، از جمله اولین منابع موجود برای شناخت معماری و گذشته شهرهای ایران است. نصوح مطراقچی از نزدیکان «سلیمان قانونی» سلطان عثمانی بود که در لشکرکشی مابین سال‌های ۹۴۰ تا ۹۴۲ ه.ق. به ایران همراه وی بوده و ضمن تهیه گزارشی از این لشکرکشی تصاویری از شهرهای مهم مابین این لشکرکشی ترسیم کرده است. این لشکرکشی از مسیرهای شهرهای خوی، تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان، قصرشیرین و بغداد شروع و سرانجام از طریق تبریز خاک ایران را به قصد امپراتوری عثمانی ترک کرده‌اند (حناچی، ۱۳۸۵: ۴۱). در این نگاره‌ها، جزئیات با توجه به اهمیت آن‌ها و روش نقشه برداری نشان داده شده و کاملاً معنی‌دار است؛ علاوه بر این، جنبه‌های هنری اشیاء، ویژگی‌های معماری، شکل‌ها، رنگ‌ها و... برای بازتاب ویژگی‌های آن ترسیم شده و این بسیار ارزشمند است (زاهید سلوی، ۲۰۱۷: ۲۹).

این نگاره در بردارنده سبک نوین نسبت به سایر نگاره‌ها بوده و ویژگی‌های معماری و ساختاری یک شهر را به تصویر کشیده است؛ تا این‌که در این نگاره قادر خواهیم بود بناها را براساس کاربرد، قدمت و موقعیت شناسایی کرده و تفکیک

و نمایی از آن چه بوده، حاصل نماییم؛ لذا در این پژوهش تلاش شده با بررسی و شناخت هرچه بیشتر نگاره مطراقچی در کنار سایر اسناد تاریخی به اطلاعاتی درخور در راستای بازار تبریز دست یابیم و بازخوانی از این بازار ارائه نماییم.

پرسش و فرضیه پژوهش: پژوهش پیش‌رو در راستای پاسخ به این موارد است که، کدام یک از عناصر معماری و شهرسازی بازار تبریز در دست نگاره‌های مطراقچی ترسیم شده‌اند؟ و عناصر موجود در راستای بازار در نگاره مطراقچی دربردارنده چه مضامینی است؟ برای این اساس، فرضیه پژوهش بدین قرار است؛ عناصر و اجزای معماری و شهرسازی بازار تبریز براساس نگاره مطراقچی قابل بازخوانی است.

روش پژوهش: در جهت پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها، از روش تحلیل محتوا در راستای پیش‌برد تحقیق بهره گرفته شده، به این شیوه که ابتدا اطلاعات کتابخانه‌ای موردنیاز در ارتباط با شهر تبریز و بازار تاریخی، با مراجعه به کتابخانه‌ها و بررسی نسخه‌های تاریخی موجود در تبریز و استناد بر متون تاریخی، سفرنامه سیاحان، مینیاتور مطراقچی، نقاشی‌ها و عکس‌های به‌جامانده جمع‌آوری شده؛ سپس با روش تفسیری-تاریخی به تحلیل نگاشته‌ها و تطبیق اسناد نوشتاری و تصویری پرداخته شده و در این راستا از نظرات اساتید مرتبط نیز استفاده گردیده است. در همین راستا به دفعات در بازار حضور به عمل رسانیده و در جهت تطبیق اطلاعات گام برداشته شده است. در ادامه سعی برای این بوده که با بهره‌گیری از این اطلاعات در جهت پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش، عناصر معماری موجود در نگاره مطراقچی بررسی و تحلیل و مضامین آن به تفکیک استخراج و مکان‌یابی شده و ارائه گردد و در بازخوانی بازار تاریخی تبریز استفاده گردد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در ارتباط با تبریز و نگاره مطراقچی صورت گرفته و هریک با زاویه دید و روش متفاوتی به بررسی و تحلیل معماری و شهرسازی تبریز پرداخته‌اند، اما پژوهشی در پاسخ به پرسش‌های پژوهش پیش‌رو مشاهده نشده است؛ از جمله پژوهش‌های مرتبط می‌توان به موارد زیر اشاره نمود.

از پژوهش‌های مرتبط می‌توان به کتبی مانند: آثار باستانی آذربایجان (کارنگ، ۱۳۵۱)، تبریز خشتی استوار در معماری ایران (سلطان‌زاده، ۱۳۷۶)، بافت تاریخی شهر تبریز (عمرانی و سنگری، ۱۳۸۵) اشاره نمود که از بُعد باستان‌شناسی و معرفی آثار به بررسی شهر تبریز پرداخته‌اند و در این پژوهش نیز از آن‌ها بهره گرفته شده است.

درباره دیگر پژوهش‌ها می‌توان به مقالات مرتبط اشاره نمود و از جمله آن‌ها می‌توان به: «بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراقچی براساس متون تاریخی (از شکل‌گیری تا دوره صفویه)» (حناچی و همکاران، ۱۳۸۵) اشاره نمود. در این مقاله با استناد به سفرنامه سیاحان و اطلاعات تاریخی و تطبیق آن‌ها با تصاویر مینیاتورها اقدام به بازخوانی میدان نموده‌اند.

در پژوهشی تحت عنوان: «بازار تبریز و جایگاه آن در هویت شهری» (ابراهیمی زاده و همکاران، ۱۳۹۰) ابتدا به معرفی جایگاه بازار در شهر اسلامی پرداخته است و در ادامه، بازار تبریز را از حیث تاریخچه، موقعیت جغرافیایی، ویژگی‌های کارکردی و اجتماعی، عناصر و اجزا تشکیل دهنده مورد بازبینی و بررسی قرار داده است. پژوهشی دیگر تحت عنوان «بررسی نقش و جایگاه کهن شهر تبریز و بازار آن در منابع مکتوب» (شاهسوارانی، ۱۳۹۰) به مکاتب تاریخی مراجعه کرده و با استفاده از این منابع مکتوب به معرفی تبریز و بازار آن پرداخته است.

مقاله «بازخوانی تاریخی شهر خوی در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطراچی از دیدگاه سیاحان» (جعفری و همکاران، ۱۳۹۳) با استفاده از نگاره مطراچی و تطبیق آن با سفرنامه سیاحان، تلاش در بازخوانی شهر خوی نموده و دستاوردها به صورت گرافیکی جانمایی و به تصویر کشیده شده است.

پژوهش «ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری» (بلیان اصل، ۱۳۹۵) در ابتدا به معرفی شهر تبریز و علل اهمیت آن در دوره‌های مختلف حکومتی پرداخته و علل و حوادث طبیعی مخرب را برشمرده است و در ادامه سعی بر آن نموده تا با تحلیل نگاره مطراچی و تصویر شهری تبریز به جا مانده از «شاردن» به پرسش‌هایی که در رابطه با ساختار فضایی تبریز دوره صفوی وجود داشته، پاسخ دهد و در این راستا به نتایجی در مورد شهر و بناهای معماری آن رسیده است.

پژوهش «عوامل مؤثر در توسعه ساختاری بازارهای تاریخی ایران». (پورجعفر و همکاران، ۲۰۱۳) پیدایش و توسعه ساختاری بازارهای تاریخی ایران را از دو منظر «ساختار معماری» و «ارتباط با شهرها» مورد مطالعه قرار داده و تلاش نموده تا عوامل اثرگذار بر توسعه ساختاری بازارهای تاریخی را یافته و ارائه کند؛ در این میان، بازار تبریز از نمونه بازارهای مورد بررسی است. در نهایت اشاره شده که مراکز و عناصر شهری تأثیر مستقیم بر ساختار بازار داشته و اثرات آن بر کیفیت ایجاد ساختار تاریخی بازار و تجلی آن در ساختار بازار تبریز، برخلاف بازارهای تاریخی دیگر در ایران، به ایجاد دو بازار موقت راسته منجر شده است.

در پژوهشی دیگر تحت عنوان «آنالیز تکنیک نقشه گالاتا و مینیاتور استانبولی نصوص مطراچی» (زاهدسلوی و همکاران، ۲۰۱۷) در استانبول، به بررسی مینیاتور مطراچی پرداخته و ضمن اشاره به اهمیت بالای نگاره‌های ترسیم شده توسط نصوص مطراچی به عنوان یک نقشه در آن زمان، دو نقشه مطرح تاریخ عثمانی اثر «پیری ریس» و «مطراچی» مقایسه نموده و مینیاتور مطراچی را از نظر نقشه برداری چشم‌انداز با ارزش دانسته‌اند. در ادامه بیان داشته‌اند که، مکان‌های مهم به دست آمده از مینیاتورها شامل: قلعه، مسجد، کلیسا، پل، مسافرخانه، حمام، رود، کوه و... کاملاً هندسی و توپولوژیکی بوده و در مقایسه با فناوری عصر معاصر و با توجه به امکانات قرن ۱۶ م. از لحاظ موقعیت‌شناسی بسیار مناسب هستند. در نتیجه با توجه به نقشه مطراچی و نقشه معاصر، چندی از آثار مهم آن زمان را شناسایی و ارائه نموده‌اند.

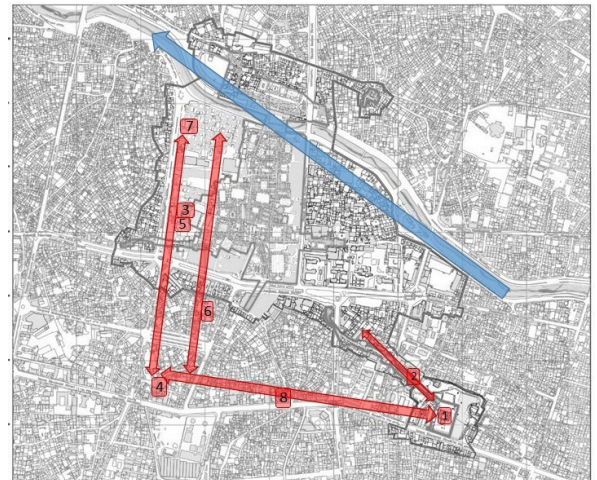
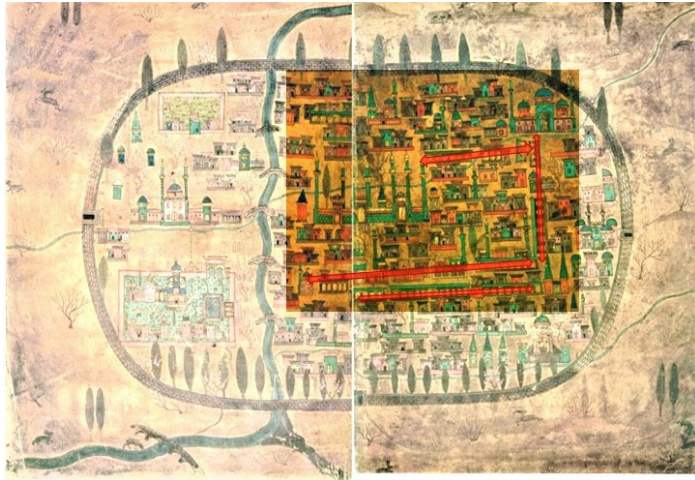
همان‌طور که مشاهده شد، پژوهش‌های متعددی پیرامون تبریز، بازار و نگاره مطراچقی صورت گرفته و هرکدام از دریچه‌ای متفاوت به بررسی آن‌ها پرداخته‌اند؛ اما پژوهشی درباره بررسی عناصر معماری در بازار تبریز با خوانش نگاره مطراچقی صورت نگرفته؛ لذا پژوهش حاضر در تلاش است که به بررسی و تحلیل عناصر بازار تبریز با بازخوانی این نگاره و متون تاریخی پرداخته شود.

مبانی نظری

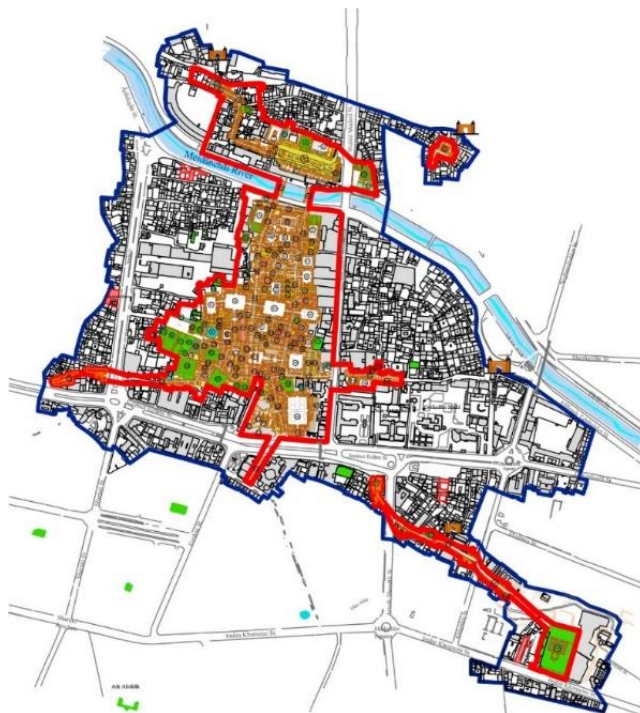
- بازار تبریز

بازار تبریز یکی از شاهکارهای معماری ایرانی و دارای بزرگ‌ترین و زیباترین شاخص‌های معماری بازارهای اسلامی است. بررسی تاریخ آذربایجان و تبریز نشان می‌دهد که بازار تبریز همواره یکی از نشانه‌های وسعت، اهمیت، و بزرگی شهر تبریز بوده است. موقعیت جغرافیایی این شهر چنان بوده که بر سر راه تجارتی شرق و غرب و شمال و جنوب، از چین به اروپا از مصر به روسیه از آن عبور کرده و یکی از شهرهای بزرگ بر سر راه جاده ابریشم بوده است (نجفی، ۱۳۸۳: ۴۰)؛ از طرفی، موقعیت ممتاز و جایگاه ویژه آن در جلگه سرسبز و آباد تبریز، در کنار دریاچه ارومیه، تبریز را همواره مرکزی بزرگ و آباد برای مبادله ساخته است، بی‌دلیل نیست که از هر جهت در تاریخ سخن از تبریز می‌رود، توصیف مفصل و جامعی نیز از بازار آن داده می‌شود (لسترانج، ۱۳۷۷: ۱۷۶).

براساس اسناد مکتوبی که در آن‌ها به بازار تبریز اشاره شده، تبدیل تبریز به قطب بازرگانی را می‌توان از قرن چهارم هجری قمری به بعد دانست. مطالعه نوشته‌های جغرافی نویسان و سیاحانی مانند: «مقدسی»، «یاقوت حموی»، «ذکریا بن محمد بن قزوینی»، «مارکوپولو»، «اودووریک»، «ابن بطوطه»، «حمداله مستوفی»، «کلاویخو»، «آمبر و سیو کنتارکی»، «جان کارت رایت»، «تاورنیه»، «شاردن»، «ویلسون» و... نشان می‌دهد که تبریز از قرن هجری قمری به بعد، به عنوان مرکز بازرگانی مهم دنیا بوده و شغل مهم ساکنین آن را تجارت تشکیل می‌داده است (نجفی، ۱۳۸۳: ۴۰). در نتیجه می‌توان گفت عمر بازارهای مسقف تبریز حداقل به هزار سال می‌رسد؛ باین وجود، به واسطه قرار گرفتن این شهر بر روی کمربند زلزله و نیز وقوع حوادث طبیعی دیگر مانند: سیل، بنای فعلی بازار، بارها ویران شده و آن را مجدداً بنا نموده‌اند (همان: ۵۴). نکته حائز اهمیت این است که معماری بازار موجود در زمان حال به دوره قاجار بازمی‌گردد؛ چراکه بازسازی آخر آن بعد از زلزله سال ۱۱۹۳ ه.ق. در پایان دوره زندیه رخ داده است. اسناد مکتوب که در آن اشاره به بازار تبریز شده باشد را می‌توان از قرن چهارم هجری قمری به بعد بیان نمود که افرادی مثل «ناصر خسرو» و یا مقدسی بازار تبریز را آباد و پر از کالا می‌بینند و به عنوان مثال، مقدسی در قرن چهارم هجری قمری شهر و بازار تبریز را به آبادی و وفور کالا و رواج معاملات تعریف کرده است (لسترانج، ۱۳۳۷: ۱۴۸-۱۴۹).

▲ تصویر ۱. تطابق بازار در مطراقچی و بازار کنونی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

تصویر ۲. نقشه بازار تبریز (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان شرقی). ◀

– ساختار عناصر بازار تبریز

اکثر عناصر معماری ایرانی در بازار تبریز قابل رؤیت است و ساختار حال حاضر آن برگرفته از معماری عصر قاجار است. بازار تبریز به عنوان یکی از بزرگ‌ترین بازارهای سرپوشیده جهان دارای عناصر و ارکان مختلفی است که شرح دقیق آن به این‌گونه است که، بازار دارای ۱۶ راسته، ۱۴ دالان، ۲۰ تیمچه، ۲۵ سرا و ۱۴ مسجد و حدود هشت هزار مغازه است.

این بازار هم‌چون اکثر بازارهای ایران دارای ساختار خطی نظامند بوده و دارای چند راسته اصلی و تعداد بیشتر راسته‌های فرعی هستند. «راسته» در بازارها را می‌توان مهم‌ترین عنصر یک بازار سنتی عنوان نمود؛ چراکه ساختار و پیکره

اصلی یک بازار قدیمی از چیدمان و قرارگیری همین راسته‌ها در کنار یکدیگر شکل می‌گیرد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۰: ۶۳). در مواردی، بنا به صورت راسته‌های کوتاهی شکل می‌گرفت که «دالان» نامیده می‌شد (همان: ۶۵). این بناها به یک صنف تعلق می‌گرفت، اما نسبت به سایر بناها چون «تیمچه» اهمیت کمتری داشت؛ تیمچه‌ها در بازار محل استقرار واحدهای عمده‌فروشی هستند که اغلب مربوط به یک صنف می‌باشند، درحالی‌که دالان‌ها به خرده‌فروشی‌ها تعلق دارند. تیمچه‌ها مسقف‌اند و بسته به توانایی اقتصادی سازنده و صنف فعال در آن زیبا و با تزئین ساخته شده‌اند (حیبی، ۱۳۹۲: ۳۱).

«مساجد» از مهم‌ترین ابنیه بازار محسوب می‌گردند. برخی از آن‌ها به صنف خاصی تعلق دارند و مراجعه آن به چند تیمچه و بازار محدود می‌شوند. اما مساجدی چون «مسجد جامع» کارکرد شهری دارند (پارسی، ۱۳۷۲: ۱۰۹). از دیگر عناصر مهم بازار، «سرا» و «کاروانسرا» را می‌توان نام برد و چون محل استقرار بازرگانان و تجار محسوب می‌شده بهترین محل قرارگیری برای آن‌ها بازار و پیرامون آن بوده است. از سایر عناصر مهم بازار می‌توان به «حمام» و «پل» اشاره نمود. حمام از جمله عناصر کاربردی بازار که اصول در جوار مجموعه‌های خدماتی چون کاروانسرا و مسجد قرار می‌گرفته و مورد استفاده عموم بوده‌اند. پل‌ها نیز به مرور زمان به مجموعه بازار اضافه شده‌اند و عنصر جدیدی تحت عنوان «پل بازار» را به بازار اضافه نموده‌اند که بخش جنوبی بازار را به بخش شمالی آن پیوند می‌دهد.

نگاره مطراچی

واژه «مینیاتور (نگاره)» مخفف کلمه فرانسوی «مینی موم ناتورال» و به معنی «طبیعت کوچک و ظریف» است و در لغت به معنی «کوچک‌تر» نشان دادن است. این نوع نقاشی که در آن ریزه‌کاری خاص به کار می‌رفته، در قرون وسطی متداول بوده است. در این سبک از نقاشی قواعد پرسپکتیو رعایت نمی‌شود، به همین دلیل دارای پیچیدگی‌های خاص خود بوده و برای درک بیشتر و بهتر آن و بهره‌گیری از اطلاعات موجود در این نگاره‌ها لازم است تا از تصاویر آن رمزگشایی شود تا به زبان امروزی قابل درک شوند.

می‌توان گفت: نگاره‌ها بخش مهمی از اسناد تاریخی و منابع تصویری گذشته‌اند. با توجه به این‌که نقاشان آن چه را که در دوران خود دیده‌اند، به تصویر کشیده‌اند؛ پس نمی‌توان این تصاویر را به طور کامل جدا از واقعیت فرض کرد، هرچند باید به عواملی نظیر: شیوه‌های نگارگری در دوران مختلف، محدودیت‌های این نوع نقاشی و نوع نگرش هنرمند نقاش آن نیز توجه کرد (تیموری‌گرده، حیدرنتاج، ۱۳۹۳: ۷۸).

نگاره‌ها در دسته بندی و سبک‌های متفاوتی از جمله مکاتب: «شیراز»، «هرات»، «تبریز»، «قزوین» و «اصفهان» قرار می‌گیرند، که از جهاتی چون نوع نگاره، طرح و نقش، ترکیب بندی رنگ مورد استفاده در نگاره‌ها و مواردی از این قبیل دارای شباهت و تفاوت‌هایی می‌باشند. در این میان نگاره مطراچی را نمی‌توان در

هیچ‌کدام از این دسته‌بندی‌های موجود قرارداد و دارای چشم‌انداز کاملاً متفاوت با سایر نگاره‌ها است؛ از این رو می‌توان یک دسته‌بندی مجزا برای آن لحاظ نمود. این نگاره‌ها به دست نقاش عثمانی، نصوح مطراقچی، به تصویر کشیده شده‌اند، که همراه لشکریان تحت امر سلیمان قانونی که در ۲۸ ذی‌قعدة ۹۴۰ ه.ق. از شهر استانبول به سمت ایران به حرکت درآمده بودند. عموماً به تصویرگری واقعیت یک شهر در آن زمان پرداخته است و در نوع خود کم‌نظیر است. در این نگاره‌ها جزئیات با توجه به اهمیت آن‌ها و روش نقشه‌برداری نشان داده شده و کاملاً معنی‌دار است؛ علاوه بر این، جنبه‌های هنری اشیاء، ویژگی‌های معماری، شکل‌ها، رنگ‌ها و... برای بازتاب ویژگی‌های آن ترسیم شده و این بسیار ارزشمند است (زاهید سلوی، ۲۰۱۷: ۲۹).

در نگاره ترسیم شده از تبریز، به تصویرگری آثار و بناهای مهم یک شهر و ارتباطات آن پرداخته شده و در برخی موارد به گونه گیاهی و جانوری موجود در منطقه نیز اشاراتی نموده است. استفاده از رنگ و ترسیمات خاص مثل: صفه، انواع پوشش سقف و... نشان از دید صریح و تفکیک‌کننده این نگارگر به معماری و شهرسازی شهر داشته است. در این نگاره بناهای خدماتی به رنگ طوسی و بناهای حکومتی به رنگ صورتی ترسیم شده‌اند؛ از طرفی بناهایی که فاقد صفه بوده‌اند شهری بوده و خدمات‌دهی گسترده داشته‌اند. انواع پوشش سقف رؤیت شده در این نگاره موجب ایجاد تمایز بین بناها از یک‌دیگر گردیده است. نگاره‌های زیادی توسط این نگارگر به تصویر کشیده شده است که تعداد آن‌ها از شهر و قریحه‌های درون مرزی ایران به ۲۵ عدد می‌رسد و از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به نگاره‌های ترسیمی از شهرهای خوی، تبریز، سلطانیه، درگزین، همدان، قصرشیرین و... اشاره نمود.

این نگاره‌ها از بعد شناسایی و واکاوی معماری و شهرسازی یک شهر، بسیار ارزشمند است و باورها حاکی از آن است که با بررسی این نگاره و اسناد تاریخی در دست، می‌توان به شناسایی برخی از این بناها و بازخوانی نگاره مطراقچی پرداخت.

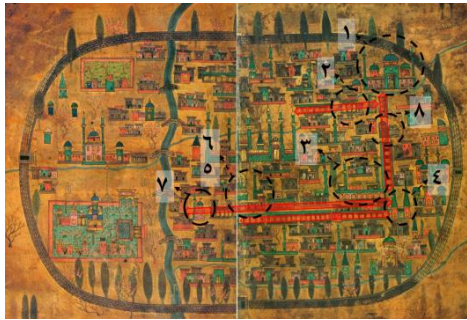

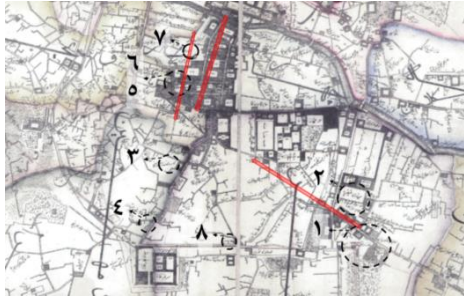
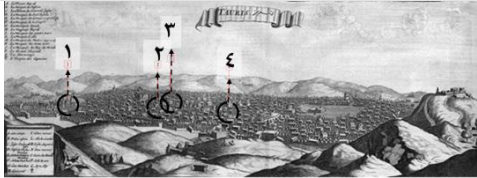
بازار در نگاره مطراقچی

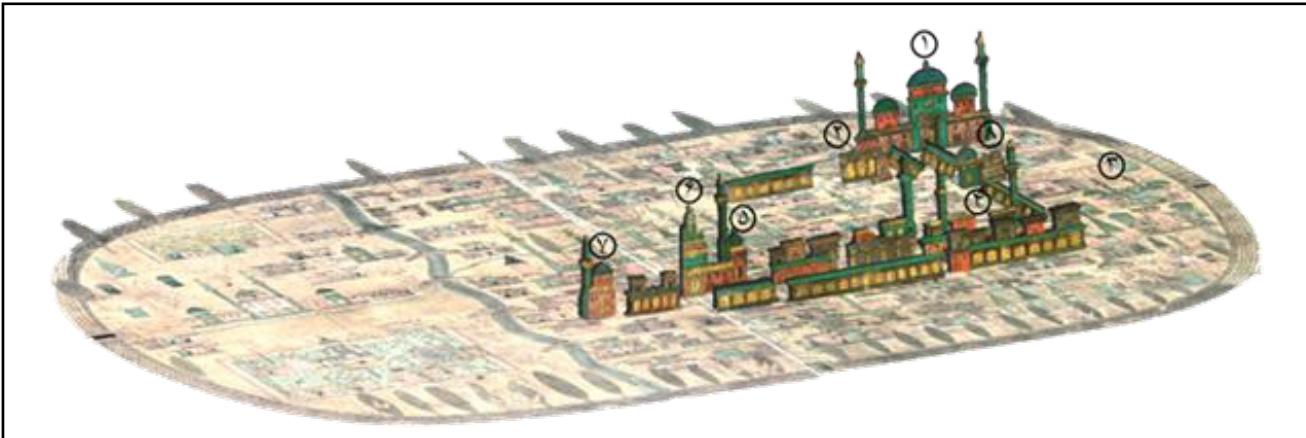
شناخت کالبد و ساختار بازار تبریز امری ارزشمند و ضروری است. بر همین اساس احساس می‌شود بازخوانی نگاره‌های بازمانده از گذشتگان می‌تواند تاحدودی ما را در رسیدن به این مهم یاری رساند. نگاره مطراقچی به عنوان سند تصویری از عصار گذشته، در اینجا حائز اهمیت بوده و با خوانش صحیح آن، با توجه به اصول معماری و شهرسازی ایرانی می‌توان از آن بهره گرفت. مطراقچی در نگاره‌های خود شهرهای متعدد در مسیر حرکت خود را به تصویر کشیده است که در این میان تبریز دارای طرحی گسترده‌تر است و اکثر بناهای حائز اهمیت آن با توجه به موقعیت جغرافیایی، سیاسی-حکومتی، مذهبی و... با توجه به فرم بنا با اصول و ترکیبات رنگ مشخص ترسیم شده‌اند و در این ترسیمات علاوه بر ویژگی‌های شهرسازی و معماری تبریز، پوشش گیاهی و حیوانی منطقه و دسترسی‌ها نیز از دید مطراقچی دور نمانده است.

نگاره مطراچی به خوبی تبریز را از نظر گذراننده و اکثر بناها و عناصر دارای اهمیت را به تصویر کشیده است. در بناها تفاوت‌هایی از جهت رنگ، صافه، راستای قرارگیری، فرم بنا و... رؤیت می‌گردد که شناسایی آن‌ها در امر خوانش بناها کمک شایانی خواهد کرد؛ به طور کلی می‌توان گفت، نصوص مطراچی تمام تلاش خود را کرده تا محدوده تبریز و تمامی آن چه حائز اهمیت بوده‌اند را به تصویر بکشد. این‌گونه که از بررسی نگاره‌های وی برمی‌آید، ایشان قاعده مخصوص به خود را در ترسیم داشته و در استفاده از رنگ و اشکال در چارچوب خاصی استفاده نموده است، چنان‌که می‌توان عمومیت بنا، نوع بنا و قدمت یک بنا را با تحلیل رنگ آن برآورد نمود. وی در نگاره خود حصار را به اطراف شهر ترسیم نموده که محدوده حدودی شهر تبریز را، در آن حیطه زمانی نمایانگر است. چیزی که عیان است، این محدوده در دوره‌های مختلف متفاوت بوده و کاهش یا افزایش یافته و برخی از بناها گاه در داخل و گاه در خارج از این حصار واقع شده‌اند (جهت نمونه می‌توان به بنای ربع رشیدی اشاره نمود) و همین امر موجب خطا در شناسایی بنا می‌گردد؛ اما نگاره، یک نقشه کامل بوده و بناها براساس موقعیت جغرافیایی ترسیم شده‌اند. بر روی حصار شهر چهار دروازه در چهار جهت شمالی، جنوبی، شرقی و غربی قرار دارد، اما بنا بر آن چه در متون تاریخی و سایر کتب رؤیت شده، تعداد دروازه‌ها در این بازه زمانی فراتر از این تعداد بوده و گمان می‌رود دروازه‌هایی با درجه اهمیت بیشتر به تصویر کشیده شده باشند. نگاره مطراچی مانند نقشه دارای جهت بوده و این جهت‌گیری شرقی-غربی است، به گونه‌ای که قسمت بالایی نقشه نشانگر شرق تبریز و قسمت پایین نقشه نمایانگر بخش غربی تبریز است. در تأیید این جهت‌گیری می‌توان از رودخانه مهران رود به عنوان یک عنصر شاخص در شهر تبریز و نگاره نام برد، که جهت حرکت آن چون جهت‌گیری نقشه و از سمت شرق به غرب است. در این نگاره شهر تبریز به وسیله مهران رود به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم شده است. هسته اصلی شهر در بخش جنوبی در پیرامون بازار شکل گرفته و به مرور گسترده شده و بخش شمالی شهر ساخته شده است. با توجه به اهمیت شهر تبریز از لحاظ بازرگانی، به نظر می‌رسد شالوده اصلی بخش جنوبی شهر بازار بوده و سایر بناهای بااهمیت در حیطه آن شکل گرفته و در همین راستا بازار و شهر رشد نموده‌اند. در نقشه مطراچی بازار دارای دو راسته شمالی-جنوبی و شرقی-غربی بوده و عناصر معماری مختلف از جمله: مسجد، مقبره، کاروانسرا، بازار حکومتی و حمام را در بستر آن شاهد هستیم. در راسته شمالی-جنوبی با طول کمتر در بخش شرقی نقشه بازار بنایی با عظمت نسبت به سایر قسمت‌های بازار قرار گرفته که با توجه به بررسی موقعیت، بنا قیصریه است (جدول ۳).

در این نگاره در هر راسته بازار چند مسجد رؤیت شده و می‌توان این‌گونه برآورد کرد که مساجد جز بخش‌های مهم یک بازار بوده و هر قسمت بازار، مسجدی مختص به خود داشته است. در پاره‌ای از موارد مقبره و مساجد ادغام شده و تشکیل یک بنای واحد را داده‌اند. بخش جنوب شرقی بازار، بنا بر موقعیت کنونی مسجد جهان‌شاه و ارتباط آن با سایر بخش‌ها و راه بازرگانی (جاده ابریشم) به مجموعه جهان‌شاه (مسجد

جدول ۱. بازخوانی بناها در بازار تبریز در نقشه‌های موجود از تبریز (نگارندگان، ۱۳۹۹).

ردیف	نام نقشه	تاریخ نقشه	تصویر نقشه	بناهای ترسیم شده در نقشه
۱	مطراقچی	۹۴۲		۱. مسجد کبود ۲. قیصریه ۳. مسجد استاد شاگرد ۴. مسجد دال دال ۵. مقبره ی چهار منار ۶. مسجد جامع ۷. مسجد حاجت ۸. حمام وزیر
۲	تره زل- فابویه	۱۸۰۷		۱. مسجد جامع ۲. مسجد استاد شاگرد ۳. مسجد حاجت ۴. مسجد دال دال
۳	دار السلطنه	۱۸۸۰		۱. مسجد کبود ۲. قیصریه ۳. مسجد استاد شاگرد ۴. مسجد دال دال ۵. مقبره ی چهار منار ۶. مسجد جامع ۷. مسجد حاجت ۸. حمام وزیر
۴	شاردن			۱. مسجد کبود ۲. مسجد استاد شاگرد ۳. مقبره ی چهار منار ۴. مسجد جامع
۵	کنونی			۱. مسجد کبود ۲. قیصریه ۳. مسجد استاد شاگرد ۴. مسجد دال دال ۵. مقبره ی چهار منار ۶. مسجد جامع ۷. مسجد حاجت ۸. حمام نویر

▲ تصویر ۳. بازخوانی نگاره مطراقچی؛ ۱- مسجد جهانشاه، ۲- بازار قیصریه ۳- مسجد جامع، ۴- مقبره دال و ذال، ۵- مسجد چهار منار، ۶- مسجد استاد و شاگرد، ۷- مسجد حاجت، ۸- حمام وزیر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

کبود)، (جدول ۲) ختم می‌گردد. در تقاطع دو راسته اصلی بازار مسجدی است که بنا بر بررسی‌های صورت گرفته مسجد جامع (مختص عام مردم) (جدول ۷) در این محل واقع است. در طول بازار تفاوت رنگ، ارتفاع و عناصر به وضوح مشخص است که بازار نشان دهنده درجه اهمیت و قدمت آن در ساختار است.

در ادامه تلاش شده تا نگاره مطراقچی به صورت معمارانه مورد خوانش و بررسی دقیق قرار گیرد و جزئیات و کدگذاری‌های آن‌ها را به طور کامل استخراج و پس تطبیق با اشارات موجود در متون تاریخی، آثار معماری بازار موجود در این مینیاتورها طبقه بندی می‌شود.

عناصر در بازار

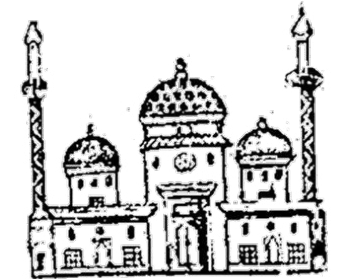
بازار تبریز به عنوان یکی از بازارهای شاخص دنیا و هم چون اکثر بازارهای ایران عناصر مختلفی را در خود جای داده، بناهای موجود در بازار در سالیان متمادی دستخوش تغییراتی شده‌اند و در پاره‌ای از موارد پس از تخریب بنای جدید بر روی بنای قبل ساخته شده و معماری و ساختار بازار را تشکیل داده است. در اینجا تلاش به بررسی این بناها با توجه به وضع موجود، متون تاریخی و نگاره مطراقچی شده است.

۱- مسجد جهانشاه

مسجد جهانشاه (کبود) تبریز متعلق به قرن نهم هجری قمری است. این بنا در زمان «جهانشاه قره‌قویونلو» ساخته شده و بانی این بنا را «صالحه خاتون» دختر جهانشاه خوانده‌اند. در اکثر مطالب و متون به سردر رفیع این مجموعه و کاشی‌های الوان رنگ آن اشاره شده و در واقع یک مجموعه بوده است. این بنا در قسمت جنوب شرقی نگاره مطراقچی قرار گرفته و شواهد حاکی از آن هستند که راه تجاری در این نقطه قرار داشته و در برخی موارد آن را ادامه جاده ابریشم و مسیر ارتباطی و اتصال شرق به غرب خوانده‌اند؛ بنابراین، مسجد در امتداد راسته شرقی-غربی بازار و در مسیر همین راه بازرگانی قرار گرفته است؛ از این رو در اینجا به عنوان بخشی از بازار منتخب شده است.

براساس موقعیت قرارگیری بنا در شرایط فعلی و در نگاره و گزیده‌هایی که در متون تاریخی پیرامون این مسجد بیان شده، این بنا به‌عنوان مسجد جهان شاه شناسایی شده است. در جدول ۲، به‌طور مختصر مطالب جمع‌آوری و ارائه شده است.

جدول ۲. تحلیل مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۹). ▼

مسجد کبود		شمارهٔ جانمایی در مینیاتور
نام محله: نوبر	موقعیت قرارگیری: جنوب شرقی	
تحلیل رنگ و بنا مطرافچی – به‌علت استفاده از رنگ صورتی محدودهٔ خدمات‌دهی بنا شهری است؛ بنابراین یک بنای سلطنتی است. – شکل کلی بنا و موقعیت قرارگیری در نگاره مطابقت کامل با نقشه و موقعیت بنای کنونی دارد. – مسجد کبود به سال ۸۷۸ ه.ق. توسط یکی از پادشاهان ایران، به‌نام جهان‌شاه یا شاه‌جهان بنا شده است (شاردن، ۱۳۳۵: ۴۰۵). – در میان بقایاهایش مسجدی خیلی زیبا از اواخر قرن هشتم به زمان سلطان غازان خان شاهزادهٔ مغلی باقی‌ست، دارای کاشی‌هایی بالوان مختلف به زمینهٔ آن با نقش‌های اعلاست که هنوز اغلیشان دست‌نخورده و بی‌عیبند... (فلاندن، ۱۳۵۶: ۸۱). – بنای این مسجد بسیار عالی و نمای آن که ۵۰ قدم ارتفاع دارد هشت پله از سطح زمین اطراف کرسی دارد و از خارج دیوارهای آن همه از کاشی اعلی به‌رنگ‌های مختلف پوشیده شده است، از طرف داخل با نقش و نگاره‌های زیبا به سبک معماری اعراب و کلمات بسیار به‌خط عربی از طلا و لاجورد زینت‌یافته است... (تارونیه، ۱۳۳۶: ۶۸). – بدیع‌ترین و هنوز هم برترین نوآوری معماری تیموری، گنبد سروی شکل بلند آن روی ساقهٔ کشیده استوار است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۳۳۲). – عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه... گویا این عمارت به سعی و اهتمام حرم متحرم وی خاتون جان بیگم انارالله برهان بنا شد و... (روضات‌الجنان، ج ۱: ۱۵۲). – حسین پادشاه با اولادش یعقوب پادشاه، و رستم پادشاه، و رستم پادشاه، و گوذه احمد پادشاه و محمد پادشاه و بایسنقر پادشاه در پشت مسجد حسین پادشاه در یک مزارند (روضه اطهار: ۷۵). – کاتب چلبی در تاریخ جهان‌نما می‌نویسد: داخل و خارج و سر در منار آن با کاشی تزئین‌یافته، یک قبه و یک منار دارد مشبک روزنه‌هایش از سنگ بلغمی به طرز ماهرانه و جالب کنده‌شده است از مسجد سلطان حسن کوچک‌تر، ولی از آن لطیف‌تر و زیباتر است (کارنگ: ۲۸۵). – مسجد جهان‌شاه که بسیار تعریف دارد؛ درگاه آن مسجد بلندتر از طاق کسری است و یک بنای عالی است که با کاشی‌های چینی بسیار زیبا آراسته‌شده قبه‌های بلند دارد و... (اولیا چلبی، ۱۳۳۸: ۱۶). – این مسجد که یکی از زیباترین مساجد تبریز است، بدیختانه به بهانهٔ این که از طرف یک نفر سنی، یعنی طرف‌دار عمر بنا شده مورد تحقیر و بی‌علاقگی شیعیان است و به‌همین جهت این شاهکار صنعت و این بنای تاریخی رو به خرابی می‌رود... (کارری، ۱۳۸۳: ۲۸). – ارتفاع طاق جلو این بنا ۱۵ ذرع تبریز است؛ دهنة این طاق هفت ذرع یک چارک کم صفة جلو این طاق پنج پله که ارتفاع هر پله یک ذرع چارک کم است و... (مشیری، ۱۳۶۰: ۷۸). – مسجد کبود تبریز متعلق به قرن نهم هجری است، در زمان جهان‌شاه قره‌قونلو ساخته‌شده، بانی این بنا صالحه خاتون، دختر جهان‌شاه بوده است... در سردر ساختمان کتیبهٔ بسیار نفیسی است... این مسجد را به‌نام مظفریه هم خوانده‌اند (مشکوتی، ۱۳۴۳: ۲۶۹).		
سفرنامه ها و کتاب‌ها	استدلال‌های بازخوانی بنا	
نقشه‌ها و تصاویر	دارالسلطنه، ۱۸۸۰	۱
	تره‌زل-فابویه، ۱۸۰۷	–
	شاردن	۱

۲- سردر قیصریه

براساس سفرنامه شاردن «قیصریه در حدود سال هشت صد و پنجاه هجری به فرمان (اوزون) حسن که مقرر سلطنتش تبریز بود، بنا شده است» (شاردن، ۱۳۳۵: ۶۸). این بنا بخشی از بازار بوده و معماری رفیع‌تر و سردری بلندتر نسبت به سایر بخش‌های بازار داشته و به صورت معمول معاملات ارزشمند و اجناس گران‌بها در آن به فروش می‌رسیده است. این بنا براساس موقعیت یادشده از آن و قرارگیری آن در راسته شمالی-جنوبی با طول کمتر به عنوان «سردر قیصریه» نام‌برده شده است (جدول ۳).

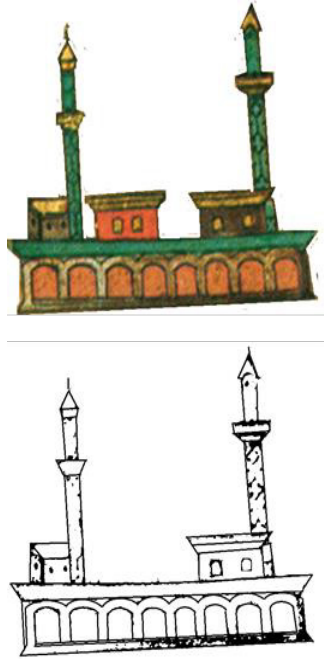
جدول ۳. تحلیل بازار قیصریه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

قیصریه و میدان مظفریه		شمارهٔ جانمایی در مینیاتور	۲
نام محله: نوبر	موقعیت قرارگیری: جنوب‌شرقی		استدلال‌های بازخوانی بنا
- بنا فاقد صفت است؛ بنابراین می‌توان گفت بنا شهری است. - فرم ساختاری بنای مربوطه مشابه و در امتداد ساختار بازار قرار گرفته است. - ارتفاع بیشتر بنا نسبت به بازارهای مجاور نشان‌دهندهٔ میزان اهمیت بنا است. - استفاده از رنگ صورتی در بنا بیان‌کنندهٔ تعلق بازار به قشر مرفه و سران است.	تحلیل رنگ و بنا مطراقچی		
- زیباترین بازار شهر که مرکز معاملات کالاهای گران‌بها و جواهرات است قیصریه نام دارد که به معنای بازار شاهی است. این بازار مثنی و بسیار و بسیار وسیع و بزرگ است، قیصریه را در حدود سال ۸۵۰ ه.ق. به فرمان (اوزون) حسن که مقرر سلطنتش تبریز بود، بنا کرده‌اند (شاردن، ج ۲: ۴۰۳). - از بنای معتبر دیگری به اسم قیصریه نیز دیدن کردیم. این بنا گنبد مرتفعی دارد و مرکز دادوستد تجار بزرگ است و نفیس‌ترین کالاها را در اینجا می‌توان به دست آورد. بلافاصله بازار زرگران آغاز می‌شود. این بازار دارای گندها و طاق‌های آجری محکم متعددی است (کارری، ۱۳۳۸: ۳۵).	سفرنامه‌ها و کتاب‌ها		
۲	دارالسلطنه، ۱۸۸۰	نقشه‌ها و تصاویر	
-	تره‌زل-فابویه، ۱۸۰۷		
-	شاردن		

۳- مسجد استاد و شاگرد

بنابر آن‌چه گفته شده است این مسجد از طرف «امیر حسن چوپانی» ملقب به «علاالدین» ساخته شده و به نام «خان مغول»، یعنی «سلیمان» نوادهٔ «هلاکو» موسوم گردیده بود و به اعتبار نام بانی و خان، عده‌ای آن را «سلیمانیه» و جمعی «علاویه» گفته‌اند. این بنا در ترسیمات مطراقچی از اصول ترسیمی مسجد پیروی نموده و ویژگی‌های یادشده در کتب تاریخی را داشته است. علاوه بر این موقعیت

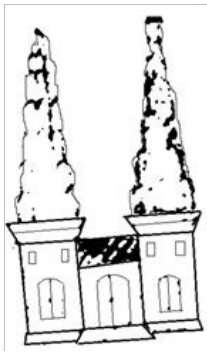
جدول ۴. تحلیل مسجد استاد و شاگرد این مسجد نسبت به سایر عناصر بازار در نگاره مطراچی نسبت به (نگارندگان، ۱۳۹۹). ▼ موقعیت فعلی آن همخوانی داشته است (جدول ۴).

مسجد استاد-شاگرد		شماره جانمایی در مینیاتور
نام محله: نویر	موقعیت قرارگیری: جنوب غربی	
تحلیل رنگ و بنا مطراچی	- بنا بر ترسیمات مطراچی بنا از نوع مسجد است. - همسایگی‌ها و بناهای مجاور و مکان‌یابی آن در زمان حال و قرارگیری در بازار این نتایج را حاصل می‌نماید.	
سفرنامه‌ها و کتاب‌ها	- مسجد موسوم به استاد شاگرد، که امروز نیمه خراب است، ۳۲۵ سال پیش، توسط امیر شیخ حسین ساخته شده است. تمام قسمت‌های این معبد، و قسمتی از سطوح خارجی آن زرنگار است (شاردن، ۱۳۳۵: ۴۰۴). - بانی این بنا امیر شیخ حسن چوپانی است در سال ۷۴۲ ه.ق. ساختمان آن تمام شد و به نام پادشاهی که به کتیبه نوشته‌اند: سلیمان از نوادگان هلاکو بوده و... (اسماعیل دیباج، ۱۳۴۶: ۶۹). - عمارت استاد شاگرد از علاءالدین مشهور به شیخ حسن کوچک است و اسم این عمارت علائیه است (حشری، ۱۳۷۱: ۲۹). - در سفرنامه کاری نیز اشاره شده که مسجدی به نام استاد و شاگرد که کوچه کم‌عرضی آن‌ها را از هم‌دیگر جدا می‌سازد؛ معبد دست چپ کوچک‌تر و به شکل مربع است. این بنا در در بزرگ و ۳۰ روزنه کوچک دارد، و سقف آن که حتماً وقتی گنبدی بوده، فروریخته است... (کاری، ۱۳۸۳: ۳۱-۳۰). - در تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه اشاره به کاربردن سنگ مرمر در امارت سلیمانیه شده است و در ادامه گفته شده است که سلیمانیه همان مسجد استاد و شاگرد است. - این مسجد از طرف امیرحسن چوپانی ملقب به علاءالدین ساخته شده و به نام خان مغول، یعنی سلیمان نوادی هلاکو موسوم گردیده بود و به اعتبار نام بانی و خان، عدای آنرا سلیمانیه و جمعی علائیه می‌خوانده‌اند و... (کارنگ، ۱۳۵۱: ۲۲۲). - این مسجد در محله میار میار و در سمت راست خیابان فردوسی واقع و در محل مسجد سلیمانیه از بناهای قدیمی که در اثر زلزله به کلی منهدم و از بین رفته ساخته شده است. بانی این بنا امیر شیخ حسن چوپانی است... (دیباج، ۱۳۶۴: ۶۹)	
مقالات	ساخت بنای مسجد استاد شاگرد بر سر راه مسجد علیشاه به مسجد جامع از شمال و... (بلیان اصل، ۱۳۹۴).	
نقشه‌ها و تصاویر	دارالسلطنه، ۱۸۸۰ تره‌زل-فابویه، ۱۸۰۷ شاردن	

۴- مسجد دال و ذال

«کربلایی» از مسجدی در نوشته‌های خود نام برده است به نام «مسجد الدار»، که مسجدی در «درب مهاده مهین» یا «دروازه مهین» قرار دارد. با توجه به فرموده‌های «ثقة الاسلام» برروضات الجنان این‌گونه به نظر می‌رسد که این مسجد همان مسجد و ذال باشد که امروزه نیز پابرجاست. بنایی که در اینجا به عنوان مسجد دال و ذال

در نظر گرفته شده در محله «میر میر (مهاده مهین)» قرار گرفته است و موقعیت قرارگیری آن نسبت به سایر بناهای مجاور با وضعیت فعلی آن مطابقت می‌نماید (جدول ۵).
 جدول ۵. تحلیل مقبره دال و ذال (نگارندگان، ۱۳۹۹). ▼

مقبره دال و زال		شماره جانمایی در مینیاتور					
نام محله: نوبر							
موقعیت قرارگیری: جنوب غربی							
تحلیل رنگ و بنا مطراچی	- بنای مورد نظر فاقد صفه ترسیم شده است؛ بنابراین یک بنای شهری است. - نوع گنبد و ساختمان نشان دهنده دو مزار در مجاورت یکدیگر است. - با مکان‌یابی بنای مورد نظر تطبیق با سایر نقشه‌ها و وضعیت فعلی این گونه برداشت می‌شود.						
سفرنامه‌ها و کتاب‌ها	- مسجدالدار (دال و ذال) در درب مهاده مهین حوالی محله سنگ سیاه... دو مزار فیض آثار از دو امامزاده عالی‌تبار در محله مهاده مهین در مسجد دار واقع است (محمد حسری، ۱۳۷۱: ۳۶). - مرقد دو مزار آن بزرگوار، المدفونین فی مسجدالدار رحمهما الله، در مسجدی است در درب مهاده مهین، در حوالی محله سنگ سیاه مشخص و معین، ایشان را امامزاده می‌گویند. خواجه محمدپارسا رحمه الله در وقت توجه به حج، به زیارت قبر ایشان مشرف گشته‌اند، گویا کشف قبور ایشان را باقی بوده فرموده‌اند که دو سید بزرگوار اینجا مدفونند (حافظ حسین کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴ و ۱۳۴۹، ج ۱).						
نقشه‌ها و تصاویر	<table border="1"> <tr> <td>۴</td> <td>دارالسلطنه، ۱۸۸۰</td> </tr> <tr> <td>-</td> <td>ترهزل-فابویه، ۱۸۰۷</td> </tr> <tr> <td>۴</td> <td>شاردن</td> </tr> </table>		۴	دارالسلطنه، ۱۸۸۰	-	ترهزل-فابویه، ۱۸۰۷	۴
۴	دارالسلطنه، ۱۸۸۰						
-	ترهزل-فابویه، ۱۸۰۷						
۴	شاردن						

۵- بنای چهار منار

این بنا به نام‌های چهارمنار، دومنار و مقبره «امیر هسودان» خوانده شده و در کتب با اسامی مختلف یاد شده‌اند، اما پس بررسی نتیجه حاصل شد که در واقع این بناها همه یکی بوده‌اند. در مورد این بنا گفته شده است که در انتهای بازار و در نزدیکی مسجد جامع واقع شده و نوع بنا و گنبد آن نیز نشان دهنده یک مقبره است؛ بنابراین با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته و موقعیت فعلی بنا گمان می‌رود این بنا (کد ۵) همان چهار منار (مقبره امیر هسودان) باشد (جدول ۶).

۶- مسجد جامع

«نادر میرزا» در ارتباط با این مسجد می‌گوید: «مسجد جامع را بانی اول مجهول است و بعد از آن که به زلزله ویران گردید توسط «حسینقلی خان دنبلی» مجدداً بر همان بنیان قدیم بنا شد» در مورد زمان ساخت و معمار یا بانی ساخت آن نمی‌توان با قطعیت نظر داد؛ اما چیزی که واضح است این بنا از جمله مساجد قدیمی بوده

جدول ۶. تحلیل بنای چهار منار (امیر هسودان)، (نگارندگان، ۱۳۹۹).

مقبره چهار منار - امیر هسودان		شماره جانمایی در مینیاتور	۵
نام محله: نوبر	موقعیت قرارگیری: مرکزی		استدلال‌های بازخوانی بنا
تحلیل رنگ و بنا مطراچی	- فاقد صغه است، در نتیجه یک بنای شهری محسوب می‌شود. - نوع گنبد و ساختمان نشان‌دهنده یک مزارگاه است. - از نظر مکانی تقریباً منطبق بر محل کنونی بنا است.		
سفرنامه‌ها و کتاب‌ها	- در این گنبد دو قبر دیگر باشد؛ یکی مزار امیرمولا است، پدرش حاکم تبریز بود پسر خود را آنجا دفن کرد اسم پدرش حسودان بن محمد... (مشیری، ۱۳۶۰: ۲۰۴). - در همان محله گنبدی است مشهور به گنبد امیرمولا و این امیرمولا، امیرمملان است، پسر امیر هسودان بن محمد رواندی که در زمان القائم بامرالله عباسی به عمارت تبریز مشغول بوده آن گنبد مدفن ایشان است و... (روضه الجنان) - بقعه چهار گوش است و طول هر ضلع آن قریب شش متر است. در وسط هر یک از دیوارهای شرقی و غربی و جنوبی پنجره‌ای نهاده شده در وسط بقعه ضریح چوبی بزرگی گذاشته‌اند. ضریح تازه، مشبک و مرتب است. روی آن پارچه سیاهی سه‌پله‌ای وجود دارد. در کنار غربی ضریح نیز روی زمین دریچه‌ای دیده می‌شود که راهی به سرداب یا شیب زمین بقعه دارد. دریچه کوچک است و فقط یک نفر به زحمت می‌تواند از آن سرداب فرورود و... (عبدلعلی کارنگ، ۱۳۵۱: ۵۹). - مرقد منور عبدالله بن زیدبن امام حسن (ع) در جنب بازار چهل اتکو در کندی واقع است، آن گنبد به گنبد امیر مولانا شهرت دارد لوح مزار آن شاهزاده‌ی عالی‌تبار سنگ سرخی است... (روضه اطهار: ۳۱). - بقعه‌ی علی ابن مجاهد که به چهار منار مجزله در انتهای بازار مسجد جامع بزرگ تبریز واقع است. این بنا در محله‌ای به نام چهار منار واقع شده است... (پژوهش بنیاد ایران‌شناسی: ۳۱).		
نقشه‌ها و تصاویر	دارالسلطنه، ۱۸۸۰ تره‌زل-فایوبه، ۱۸۰۷ شاردن		

و پس از هر بار زلزله و تخریب بر روی بنای قدیمی ساخته شده یا به بازسازی آن مبادرت ورزیده‌اند. این مسجد جهت استفاده عموم بوده در راستای شمالی-جنوبی واقع شده است و چند مسجد دیگر از دو سمت آن را فراگرفته‌اند (جدول ۷).

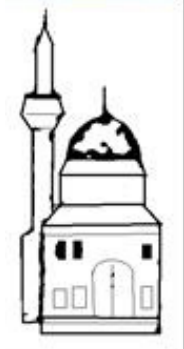
۷- مسجد حاجت

در محله راسته کوچه، بنایی وجود دارد شامل مسجد و زیارتگاه که مسجد را به نام‌های «مسجد حاجت» و زیارتگاه را «امامزاده جمال»، «امامزاده موسی»، «امامزاده کهنه» و «کهنه امامزاده» می‌خوانند. این بنا در امتداد بازار قرار گرفته و

جدول ۷. تحلیل مسجد جامع (نگارندگان، ۱۳۹۹).

مسجد جامع		۶	شمارهٔ جانمایی در نگاره
نام محله: نوبر	موقعیت قرارگیری: مرکزی		
تحلیل رنگ و بنا مطراچی – بنا فاقد صفه است؛ بنابراین یک بنای شهری است. – محل قرارگیری بنا منطبق بر راستای بازار و در محل کنونی بازار است. – بنا در مجاورت یک امامزاده است. – تعداد طبقات و ارتفاع گنبد اشاره به اهمیت مسجد داشته است (از مساجد اصلی شهر	سفرنامه‌ها و کتاب‌ها – مسجد جامع را بنای اول مجهول است و بعدازآن که به زلزله ویران گردید توسط حسینقلی‌خان دنبلی مجدداً برهمان بنیان قدیم بنا شد و... (مشیری، ۱۳۶۰: ۱۴۶). – جامع تبریز که اکنون در آن نماز جمعه می‌خوانند در پشت بازار و بمیان مدرسه طالبیه است و... (نسخهٔ خطی متعلق به حاج حسین آقا نخجوانی) مینوریسکی – مسجدی که در اول اسلام ساخته‌اند و حالا به مسجد جامع مشهور است آن را (عبدالله بن عامر) ساخته است (تاریخ اولاد اطهار نخجوانی، حاج حسین، ۱۳۴۳: ۷۰). – اکنون همهٔ آن آثار قدیمی خراب است و شهریار سعید شهید خان دنبلی به عمارت مسجد جامع بزرگ مشغول بودند، تمام نشده به روضه رضوان شتافتند و حالا هم ناتمام است (ریاض الجنه). ... در اطراف بازار قدیمی و مسجد جامع فعلی، که در مورد تاریخ بنای این مسجد باید گفت از زمانی که مردم تبریز به دین مبین اسلام درآمدند، در این شهر بنا گشته ... (رضازاد عموزین الدینی، ۱۳۳۶: ۲۲). – اسماعیل دیباج نیز بنای مسجد جمعه فعلی راه، برروی مسجد دورهٔ سلجوقی می‌داند (دیباج، ۱۳۴۵: ۷۰). – حاج طالب‌خان پسر حاج اسحق‌خان تبریزی بنای مدرسهٔ طالبیه در سال ۱۰۸۷ هـ.ق، در وقف‌نامهٔ مدرسهٔ طالبیه از این مسجد به عبارت «مسجد جامع کبیر» نام برده است (کارنگ، ۱۳۷۴: ۲۶۵). – عبدالعلی کارنگ در کتاب آثار باستانی آذربایجان گفته است راجع به وجود آمدن مسجد جامع کبیر در این محل در زمان اتابکان آذربایجان دلایل بسیاری وجود دارد. – چون تبریز در ۴۳۴ هـ.ق. به زلزله خراب شد، بعدازآن که شهر را معمور نمودند خواستند که مسجد جامع را بار دیگر بنا نمایند (روضه اطهار: ۱۵۸). در کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی – شفیع جوادی نگارندهٔ کتاب تبریز و پیرامون این‌گونه اشاره کرده است که مسجد جامع متعلق به دورهٔ صفوی بوده و برروی مسجد جامع دورهٔ سلجوقی بنا شده است. – مسجد جامع تبریز یکی از بناهای تاریخی و باستانی تبریز است تاریخ دقیق بنا معلوم نیست و... (کارنگ: ۲۶۱). – بنا به عقیدهٔ محمدرضا بن محمدصادق طباطبایی صاحب تاریخ اولاد الاطهار، مسجد جامع تبریز، در صدر اسلام از طرف عبدالله بن علمر ساخته شده است.		
	نقشه‌ها و تصاویر	استدلال‌های بازخوانی بنا	
۶	دارالسلطنه، ۱۸۸۰		
۱	تره‌زل-فابویه، ۱۸۰۷		
۴	شاردن		

جدول ۸. تحلیل مسجد حاجت (امامزاده سید جمال)، (نگارندگان، ۱۳۹۹). ۷
براساس قدمت و محل قرارگیری و معماری بنا می‌توان نمونه انتخاب شده در نگاره را با نمونه واقعی منطق دانست (جدول ۸).

مسجد حاجت امامزاده سید جمال		شمارهٔ جانمایی در مینیاتور	۷
نام محله: نوبر	موقعیت قرارگیری: مرکزی		استدلال‌های بازخوانی بنا
تحلیل رنگ و بنا مطراچی	تجزیه و تحلیل رنگ و بنا مطراچی		
سفرنامه‌ها و کتاب‌ها	سفرنامه‌ها و کتاب‌ها		
- بنای موردنظر فاقد صفت است و یک بنای شهری است. - از نظر تطابق مکانی در زمان حال حاضر برابری می‌کند. - مزار لازم الانوار امامزاده موسی بن جعفر جمال. علی ماهوالمشهور در محلهٔ سنجران واقع است و گنبد مرقدش به رنگ گنبد فلک نیلگون است و... آن حضرت را امامزاده جمال می‌گفتند (حشری، ۱۳۷۱: ۲۲). - بقعه امامزاده سید جمال‌الدین معروف به امامزاده کهنه در محلهٔ ویجویه در غربی شهر به مساحت سه هزار قدم از سید حمزه واقع است... (مشیری، ۱۳۶۰: ۲۰۳). - مرقد و مزار آن چراغ دودمان مصطفی و مرتضی، صاحب الطوق، امامزاده ابوالحسن موسی -علیه و علی آیاته الطاهرین صلوات الله الملك العلی- در محلهٔ سنجران است و مشهور و معروف به امامزاده... (روضه الجنان). - بقعهٔ امامزاده ابوالحسن موسی الجمال در محلهٔ سنجران در نزدیکی مسجد جامع تبریز قرار گرفته است (شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، پژوهشی از بنیاد ایران‌شناسی، ۵۳). - در راسته کوچک... مسجد را «مسجد حاجت» و زیارتگاه را «امامزاده جمال» «امامزاده موسی» «امامزاده کهنه» و «امامزاده کهنه» می‌گویند (کارنگ، ۱۳۵۱: ۵۳). - مزار امامزاده لازم التکریم ابوالحسن موسی بن ابی القاسم جعفر الجمال یمامی اویمانی، در محلهٔ سنجران واقع است، گنبد مزار و مرقد آن بزرگوار به رنگ آسمان نیلی گون و کبود و نسبت آن جناب به چهار واسطه به حضرت امام موسی بن جعفر علیهماالسلام می‌رسد (طباطبایی، ۱۳۴۵: ۹۶).		نقشه‌ها و تصاویر	
۷	دارالسلطنه، ۱۸۸۰	نقشه‌ها و تصاویر	
-	تره‌زل-فایوبه، ۱۸۰۷	نقشه‌ها و تصاویر	
-	شاردن	نقشه‌ها و تصاویر	

۹- حمام (وزیر)

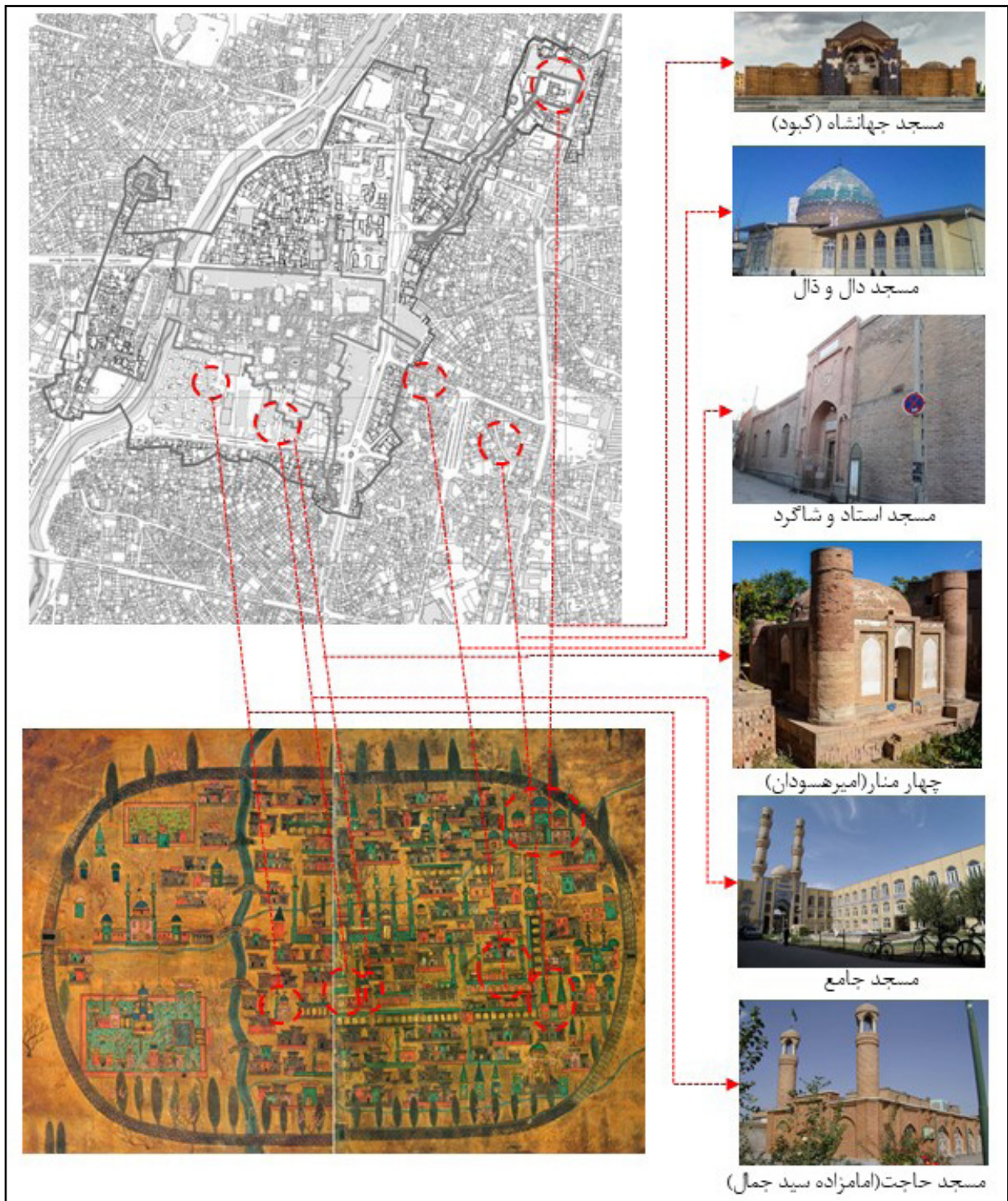
در راسته شرقی-غربی بازار یک بنا رؤیت می‌گردد که از نظر گرافیک نگاره‌های مطراچی در دسته بندی حمام‌ها قرار می‌گیرد، اما هیچ اطلاعاتی با اشارهٔ مستقیم در متون تاریخی از آن قید نشده است؛ به جز در نقشهٔ «دارالسلطنه» که در موقعیت تقریبی همین حمام، به حمامی تحت عنوان «حمام وزیر» اشاره داشته و در برخی از کتب به حمام در بازار اشاره شده است. نوشته‌ها حاکی از آن است که تعداد حمام در تبریز و حیطة بازار بسیار بوده، اما در نقشهٔ نگارهٔ مطراچی تعداد محدودی به وضوح مشخص است که این گزینه یکی از آن‌ها بوده و قاعدتاً از عناصر بازار به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

با توجه به پژوهش صورت‌گرفته، مطالعه متون تاریخی، اسناد نوشتاری و نیز بررسی نگاره مطراچچی به‌عنوان اولین سند تصویری از شهر تاریخی تبریز می‌توان اقدام به دسته‌بندی بناها براساس داده‌های مختلف نمود؛ و ازجمله این موارد می‌توان به استفاده از رنگ و صفت باهدفی مشخص اشاره نمود و این امکان را می‌دهد که بناها را براین اساس تفکیک کرد. رنگ صورتی نشان‌دهنده یک بنای حکومتی (در بازار قیصریه از رنگ صورتی استفاده شده که نشان‌دهنده تعلق آن به قشر مرفه جامعه است) و رنگ طوسی به بناهای خدماتی (پارهای بناها به دلیل این‌که جنبه خدمت‌رسانی به عموم را دارا می‌باشند، با این رنگ نشان داده شده‌اند) اشاره دارد. بنابر تحلیل‌های صورت‌گرفته نگارگر، مطراچچی، نگاره شهر تبریز را با جهت‌گیری شرقی-غربی ترسیم نموده است. حصار ترسیم‌شده در این نگاره، محدوده شهر را مشخص می‌نماید. برروی ۱۰۰۴ دروازه در چهار جهت قرارگرفته که به گفته سیاحان و کتب تاریخی تعداد دروازه در این بازه زمانی بیشتر بوده و ممکن است علت این ترسیم درجه اهمیت دروازه‌ها بوده باشد. وی اکثر بناهای مهم و حائز اهمیت آن بازه زمانی را به تصویر کشیده است. این نگارگر در ترسیم بناها از رنگ و ترسیمات ویژه‌ای بهره‌گرفته و در واقع به‌طریقی اقدام به تفکیک بناهای محلی، خدماتی، سلطنتی، شهری و... نموده است. در این نگاره، بناهای سلطنتی به رنگ صورتی و بناهای خدماتی به رنگ طوسی دیده می‌شوند؛ ازطرفی بناهایی که دارای صفت هستند محلی و کوچک بوده، اما بناهایی که فاقد صفت هستند در زمره بناهای شهری قرار می‌گیرند.

در این نگاره، رود (مهران‌رود) شهر را به دو جبهه جنوبی و شمالی تقسیم نموده و تراکم و قدمت ساختمان‌ها و وجود بازار به‌عنوان اساس شهرهای ایران نشان می‌دهد، هسته اولیه شهر در بخش جنوبی شکل‌گرفته است.

بازار در بخش جنوبی نگاره قرارگرفته و دارای دو راسته شمالی-جنوبی و یک راسته شرقی-غربی است. دو راسته شمالی-جنوبی بافاصله از یکدیگر قرارگرفته‌اند که یکی طویل‌تر و دیگری دارای طول کمتری است. راسته طویل‌تر در قسمت غربی نقشه واقع شده است و از مسجد جامع (بنا با کد ۳) به سمت ارگ دارای کشیدگی است و گمان می‌رود مسجد حاجت (بنا با کد ۷)، مسجد جامع (بنا با کد ۳)، مسجد استاد و شاگرد (بنا با کد ۶)، چندین کاروانسرا در این راسته واقع شده باشند. راسته کوچک‌تر در قسمت شرقی نقشه واقع شده است و بناهایی چون عمارت قیصریه (بنا با کد ۲) و حمام را دربرمی‌گیرد. راسته شرقی-غربی نیز از مسجد جهان‌شاه (مسجد کبود فعلی با کد ۱) در ضلع جنوب شرقی شروع شده و به مسجد استاد و شاگرد (بنا با کد ۶) ختم می‌گردد. در حدفاصل این راسته و راسته شمالی-جنوبی کوچک، بنایی به چشم می‌خورد، که به احتمال فراوان حمام است. این بنا در نقشه دارالسلطنه با عنوان حمام وزیر با موقعیت تقریبی مشابه ترسیم شده است. بازار در این نگاره یا رنگ‌هایی متعددی نمایان شده است، که در این میان می‌توان به سه رنگ قهوه‌ای، سبز، زرد و نارنجی، اشاره کرد گمان می‌رود این رنگ‌ها نمایانگر وضعیت

بازار در آن بازه زمانی بوده است و می‌توان این‌گونه عنوان نمود که در قسمت‌هایی که رنگ بازار کاملاً قهوه‌ای است، حاکی از آن است که آن بخش از بازار تخریب شده یا بازار قدمت بیشتری دارا است. بدنه و حجره نارنجی و رنگ سقف سبز نشان دهنده بازارهایی که در حال ساخت بوده است.

▲ تصویر ۴. بازخوانی عناصر بازار تبریز از منظر نگاره مطراقچی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

پی‌نوشت

۱. براساس نقشه مطراچی دو راسته بازار در راستای شمالی-جنوبی وجود دارد که یکی دارای طول بیشتر بوده و طولانی‌تر است و دیگری طول مسافت کمتری دارد و از بُعد مسافت کوتاه‌تر است.

کتابنامه

- ابراهیم‌زاده، فرزام؛ و مبینی، مهتاب، ۱۳۹۰، «بازار تبریز و جایگاه آن در هویت شهری». کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۱، بهمن، صص: ۶۰-۶۸.
- اسماعیلی‌سنگری، حسین؛ و عمرانی، بهروز، ۱۳۸۷، تاریخ و معماری بازار تبریز. تبریز: ستوده.
- اولیا چلبی، ۱۳۳۸، سیاحت‌نامه اولیا چلبی. قسمت آذربایجان و تبریز، ترجمه حاج حسین نخجوانی، تبریز: شفق.
- بانی‌مسعود، امیر، ۱۳۸۶، «بازسازی نقشه باغ شمال تبریز براساس اسناد و مدارک تاریخی دوره قاجار». هنرهای زیبا، شماره ۲۹، بهار، صص: ۶۹-۷۸.
- بلیان اصل، لیلا، ۱۳۹۵، «ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری». باغ نظر، شماره ۳۸، فروردین-اردیبهشت، صص: ۴۷-۶۰.
- پارسی، فرامرز، ۱۳۸۴، «بازار تبریز». مجله معمار، شماره ۳۳، صص: ۱۰۶-۱۱۲.
- پوپ، آرتور؛ و اکرم، فیلیس، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران. مترجم: نجف دریابندری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تابانی، حبیب‌الله، ۱۳۷۹، تبریز از نگاهی دیگر. تهران: انتشارات حبیب‌الله تابانی.
- تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۸۳، سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.
- تیموری‌گرده، سعیده و، حیدر نتاج، وحید، ۱۳۹۳، «نظرگاه» عنصر اصلی تصویر شده از باغ در نگاره‌های نمایش‌دهنده باغ ایرانی». مجله باغ نظر، سال ۱۱، شماره ۳، پاییز، صص: ۱۵-۲۶.
- جعفری، الهام؛ و بلیان اصل، لیلا، ۱۳۹۳، «بازخوانی تاریخی شهر خوی در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطراچی از دیدگاه سیاحان». پژوهش‌نامه تاریخ، سال ۹، شماره ۳۵، تابستان، صص: ۳۳-۵۷.
- حاج حسین، تاریخ الاولاد اطهار نخجوانی، بی‌تا، نسخه خطی. تبریز: کتابخانه مرکزی تبریز.
- حبیبی، حسن و همکاران (پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی)، ۱۳۹۱، شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی. نشر بنیاد باستان‌شناسی، تبریز.
- حشری تبریزی، ملا محمدامین، ۱۳۷۱، روضه الطهار، عزیز دولت‌آبادی. تبریز: انتشارات ستوده.
- حناچی، پیروز، و ابراهیمی، نژاد، ۱۳۸۵، «بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراچی براساس متون تاریخی (از شکل‌گیری تا دوره صفویه)». هنرهای زیبا، شماره ۲۵، بهار، صص: ۳۵-۴۴.

- خاماچی، بهروز، ۱۳۸۹، تبریز از نگاه جهانگردان. تبریز: نشر یاران.
- دیباج، اسماعیل، ۱۳۴۶، آثار و ابنیه تاریخی تبریز. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۶۸، زمین لرزه‌های تبریز. تهران: نشر شرکت کتاب سرا.
- رضازاد عموزین‌الدینی، مجید، ۱۳۷۶، تاریخ تبریز از دوران باستان تا برآمدن مغول. تبریز: نشر اختر.
- روملو، حسن، ۱۳۸۴، احسن التواریخ. عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
- شاردن، ژان، ۱۳۷۱، سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.
- شاهسواراتی، وحید، ۱۳۹۳، «بررسی نقش و جایگاه کهن شهر تبریز و بازار آن در منابع مکتوب». فصلنامه پژوهش هنر، سال ۲، شماره ۷، پاییز، صص: ۱۲۷.
- فخارتهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرزی؛ و بانوی مسعود، امیر، ۱۳۸۵، بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، شرکت عمران و بهسازی شهر ایران «مادر تخصصی». تهران.
- فنلاندن، اوژن، ۱۳۲۴، سفرنامه اوژن فنلاندن به ایران. تهران: انتشارات اشراقی.
- کارری، جملی، ۱۳۴۸، سفرنامه کارری. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تهران: انجمن آثار ملی.
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۵۱، آثار آذربایجان شرقی. جلد ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
- کربلایی، حافظ حسین کربلایی تبریزی ابن کربلایی، ۱۳۴۴ و ۱۳۴۹، روضات الجنان. تصحیح: جعفر سلطان القرایی، جلد ۱، تهران: نشر کتاب.
- کلاویخو، ۱۳۳۷، سفرنامه کلاویخو. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لسترنج، گای، ۱۳۳۷، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. تهران: محمود عرفان.
- شاهزاده نادر میرزا، ۱۳۶۰، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. محمد مشیری، تهران: اقبال.
- مستوفی، حمدالله، ۱۳۳۶، نزهة القلوب. تهران: طبع تهران.
- مشکوتی، نصرت‌الله، ۱۳۴۳، از سلاجقه تا صفویه. همدان: انتشارات بانک بازرگانی ایران.
- مطراقچی، نصح، ۱۵۲۹ ه.ق.، بیان منازل سفر عراقین سلطان سلیمان خان. استانبول: نسخه خطی.
- مومنی، مصطفی، ۱۳۸۹، تبریز، جغرافیا، تاریخ. تهران: کتاب مرجع.
- مینورسکی، ولادیمیر، ۱۳۳۷، تاریخ تبریز. ترجمه عبدالعلی کارنگ، تهران: کتاب‌فروشی تهران.
- نجفی، اصغر؛ و گلچین، اشرف، ۱۳۸۳، بازار تبریز در دوره قاجار. تبریز: آلتین.

- باریارو، جوزوفا، ۱۳۷۱، سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی.

- Bani Massoud, A., 2007, "Reconstruction of the North Tabriz Garden Map Based on Historical Documents of the Qajar Period". *Fine Arts*, No. 29, Spring, Pp: 69-78 (in Persian).

- Belilan Asl, L., 2016, "Spatial structure of Tabriz city in the Safavieh period with a comparative comparison of travelogues and visual documents". *Bagh-e Nazar*, No. 38, April-May, Pp: 47-60 (in Persian).

- Carnegie, A. A., 1351, *Works of East Azerbaijan*. Vol. 1, National Works Association, Tehran (in Persian).

- Chardin, J., 1992, *Sharden's travelogue*. Translated by: Iqbal Yaghmaei, Toos Publications, Tehran (in Persian).

- Dibaj, I., 1346, *Historical monuments and buildings of Tabriz*. Publications of the Central Council of the Imperial Celebration of Iran, Tehran (in Persian).

- Ebrahimzadeh, F. & Mobini, M., 2011, "Tabriz Bazaar and its place in urban identity". *Mah-Honar Book*, No. 161, Bahman, Pp: 60-68 (in Persian).

- Fakhar Tehrani, F.; Parsi, F. & Bani Massoud, A., 2006, *Reading the historical maps of Tabriz, Iran Civil Engineering and Improvement Company "Specialized Mother"*. Tehran (in Persian).

- Finland, E., 1324, *Eugene Finland's Travelogue to Iran*. Ishraqi Publications, Tehran (in Persian).

- Habibi, H. et al. (Group Research of the Iranian Studies Foundation), 2012, *A number of shrines in East Azerbaijan Province*. published by the Archaeological Foundation, Tabriz (in Persian).

- Haj Hossein, *Tarikh olad Athar Nakhjavani*. Manuscript, Tabriz Central Library (in Persian).

- Hanachi, P. & Ebrahimi, N., 2006, "Sahib Abad Square Review from Chardin and Motaraghchi Pictures Based on Historical Texts (From Formation to Safavid Period)". *Fine Arts*, No. 25, Spring, Pp: 35-44 (in Persian).

- Heshri Tabrizi, M. M. A., 1992, *Roze Al-Tahar, Aziz Dolatabadi*. Sotoudeh Publications, Tabriz (in Persian).

- Ismaili Sangari, H. & Omrani, B., 2008, *History and Architecture of Tabriz Bazaar*. Sotoudeh, Tabriz (in Persian).

- Jafari, E. & Billan Asl, L., 2014, "Historical re-reading of Khoy city in the Safavieh period, citing the miniature Motaraghchi from the point of

view of tourists". *Research Journal of History*, Vol. 9, No. 35, Summer, Pp: 33-57 (in Persian).

- Kalavikho, 1337, *Kalavikho Travelogue*. Translated by: Massoud Rajabnia, Book Translation and Publishing Company, Tehran (in Persian).

- Karbalaei, H., 1344 & 1349, *Rawdat al-Jannan*, edited by Jafar Sultan al-Qaraii. Volume 1, Book Publishing, Tehran (in Persian).

- Karri, J., 1348, *Karri's travelogue*. Translated by: Dr. Abbas Nakhjavani and Abdul Ali Karang, National Works Association, Tehran (in Persian).

- Khamachi, B., 1389, *Tabriz from the point of view of tourists*. Yaran Publishing, Tabriz (in Persian).

- Lesterling, G., 1337, *Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*. Mahmoud Erfan, Tehran (in Persian).

- Meshkooti, N., 1343, *From Seljuk to Safavid*. Iran Commercial Bank Publications, Hamadan (in Persian).

- Minorski, V., 1337, *History of Tabriz*. Translated by: Abdolali Karang, Tehran Bookstore, Tehran (in Persian).

- Momeni, M., 2010, *Tabriz, Geography, History, Reference Book*. Tehran (in Persian) (in Persian).

- Mostofi, H., 1336, *Nozha Al-Qulub*. Tehran (in Persian).

- Motaraghchi, N., 1529 AH., *Expression of Iraqi Travel Houses of Sultan Suleiman Khan*. Manuscript, Istanbul (in Persian).

- Najafi, A. & Golchin, A., 2004, *Tabriz Bazaar in the Qajar period*. Altin, Tabriz (in Persian).

- Olia Chalabi, 1338, *Olia Chalabi's travelogue, part of Azerbaijan and Tabriz*. Translated by: Haj Hossein Nakhjavani, Tabriz, Shafaq (in Persian).

- Parsi, F., 2005, "Tabriz Bazaar". *Architect Magazine*, No. 33, Pp: 106-112 (in Persian).

- Pope, A. & Ackerman, Ph., 2008, *A Journey in Iranian Art*. Translated by: Najaf Darya Bandari, Scientific and Cultural Publications, Tehran (in Persian).

- Pourjafar, M. R.; Nazhad Ebrahimi, A. & Ansari, M., 2013, "Effective Factors in Structural Development of Iranian Historical Bazaars Case Study Tabriz Bazaar". *TEXTROAD Journals*, No.3(2), Pp: 272-282 (in Persian).

- Pourjafar, M. R.; Nazhad Ebrahimi, A. & Ansari, M., 2013, "Effective Factors in Structural Development of Iranian Historical Bazaars Case Study Tabriz Bazaar". *TEXTROAD Journals*. No. 3(2), Pp: 272-282.

- Reza Zad Amouzin Al-Dini, M., 1997, *History of Tabriz from ancient times to the rise of the Mongols*. Akhtar Publishing, Tabriz (in Persian).

- Romlou, H., 2005, *Ahsan Al-Tawarikh*. Abdolhossein Navai, Myths, Tehran (in Persian).
- Shahsavaaraati, V., 2014, "A Study of the Ancient Role and Position of Tabriz and Its Market in Written Resources". *Quarterly Journal of Art Research*, Vol. 3 Issue 7, Pp. 127 (in Persian).
- Tabani, H., 2000, *Tabriz from another point of view*. Habibollah Tabani Publications, Tehran (in Persian).
- Tavernier, J. B., 2004, *Theory of Superstition*. Translated by: Hamid Arbab Shirani, Nileuffar, Tehran (in Persian).
- Teymouri Poldeh, S. & Haidar Netaj, V., 2014, "“Nazargah” The main element depicted in the garden in the paintings depicting the Persian garden". *Bagh-e Nazar Magazine*, Vol. 11, No. 30, Pp: 15 - 26 (in Persian).
- The late Prince Nader Mirza, 1981, *History and Geography of the Royal Palace of Tabriz*. Mohammad Moshiri, Iqbal, Tehran (in Persian).
- Barbaro, J., 1992, *Venetian travelogues in Iran*. Translated by: Manouchehr Amiri, Kharazmi Publications, Tehran (in Persian).
- Zahid Selvi, H. & Bekirglu Keskin, G., 2017, "MATRAKÇI NASUH'UN Galata and Istanbul Minyaturlerinin Harita Technical Acisindan İncelenmesi". *Istem*, No. 29(15), Pp: 25 – 39.
- Zoka, Y., 1989, *Tabriz Earthquakes*. Published by: Ketab Sara Company, Tehran (in Persian).